

Időszerű-e a Radnóti-magatartás?

A változó protokollisták korában most Szabó Lőrinc, Weöres Sándor van az élen kortársai közül, József Attila talán őrzi helyét... A Radnóti-féle költői-emberi magatartás és poétika, a posztmodern fényében megáll-e még? Erre vonatkozólag következzenek itt néhány megjegyzés.

Radnótiról az utóbbi két évtizedben is sok fontos írás jelent meg. A korábbiakról Nagy Marianne bibliográfiájára utalok; érdekes módon teljes pályaképet két angol nyelvű monográfia ad: Marianna Birnbaumé és George Emeryé. Az újabbak közül Melczer Tibor „...*ha minden összetört*” című – az utolsó hónapok műveiről írt – monográfiáját, legújabban pedig Lengyel András – szempontomból nagyon is fontos – tanulmányát („...*hősi és termékeny szerepvállalás*”. *Radnóti identitásalkotási igényéről*, Valóság, 1992/11), meg egy újabb, angol nyelvű Radnóti-kötet elé írt két bevezetést (*Foamy Sky, the Major Poems of M. R.*, Princeton University Press, 1992, Zsuzsanna Ozsváth és Frederick Turner fordítása és tanulmánya) említtem.

Amikor ezeket a sorokat írom, sajnos, már biztos, hogy Baróti Dezső összefoglaló igényű monográfiáját (*Kortárs útlevelére*) már nem folytatja.

1. Kiindulópontom egy sokszor tárgyalt vers, az *Erőltetett menet*. Két elemzést emelek ki: Vas Istvánét (utoljára az *Igen is, nem is* kötetben Lator Lászlóval való beszélgetésben) és Németh G. Béláét (utoljára a *Századvégről – századelőről* című kötetben). Ez utóbbi a szerző talán egyik legszebb és legalaposabb verselemzése. Itt is történt újabb kísérlet: Glózer Rita összehasonlító tanulmánya a versről és egy Szabó Lőrinc-szövegről (Jelenkor, 1992. nov.).

Voltaképpen tehát ismert ítéleteket, megállapításokat szeretnék újrafogalmazni. Így ismert például, hogy ennek a végveszélyben született műnek a versformája az európai költészet egyik legkedveltebbje, a nibelungi sor, a félbetört tizennégyes alexandrin.

Bolond, ki földre rogyván
s vándorló fájdalomként

fölkél és újra lépked,
mozdít bokát és térdet...

A közvetlen előzmény ott van Radnóti műfordításai között, az egy évvel ezelőtt megjelent *Orpheus nyomában* kötetben Walter von der Vogelweide verse:

Ó jaj, hogy eltűnt minden	hogy hullt le évre év!
Éltem valóban én,	vagy álmodtam itt elébb?

A középkori német költő versének egyenes folytatása, formában, hangban és életérzésben az *Erőltetett menet*, iszonyatos és embertelen körülmények között való megírásakor a költő az európai kultúrába fogódzik. Mert ennek a ringató tizennégyesnek számtalan példája élhetett Radnóti emlékezetében is. Csak néhányra utalok, a francia népdalra:

Au jardin de mon père	les lilas sont fleuris
-----------------------	------------------------

vagy a középkori német költőnél:

Es hat mir an den Herzen	wohl dicke weh getan
--------------------------	----------------------

De idézhetnék újabb példákat is. Heinét:

Es war ein König in Thule	gar traurig bis in das Grab ^o
---------------------------	--

És persze Tóth Árpádra meg József Attilára:

Azt a szép régi asszonyt szeretném látni ismét...

A metrika erejét, hatalmát csodálhatjuk, azt a szinte mágikus erőt, amellyel a forma kikényszeríti a még oly széthulló életanyag kemény megmunkálását – persze a formának csak akkor van ilyen mágikus ereje, ha valaki eltökélt akarattal hozzányúl, folyamodik érte.

Tanúskodik az *Erőltetett menet* arról is, hogy a költő minden sora mélyen bele van ágyazva az európai kultúrába, hogy metrikával, jelzőkkel, metaforákkal folyamatosan idéz, s ezzel egy sokszázados sor tagjának vallja magát. Radnóti költészete, különösen a kései, tele van Arany-, Berzsenyi-, Ady-, Füst-, Kosztolányi-utalásokkal, s persze bibliai idézetekkel meg Apollinaire-sorokkal. Sok olyan példát idézhetnék, ahol nem jelzi a költő explicite, hogy Ronsard-, Vergilius- vagy Proust-idézet következik. A *Tajtékos égben*:

Szorgos halál kutatja ezt a kort
s akikre rálel, mind olyan fehérek

József Attila hangján szól, mint ahogy még inkább a *Bánat* sorait idézi ugyanott:

Megállok itt a fa tövében,
lombját zúgatja mérgesen.
Lenyúl egy ág. Nyakonragad?
nem vagyok gyáva, gyöngé sem,

S ugyanebben a versben szürrealista festőket, Chiricót és Dalit is idéz:

Vérzett az erdő és a forgó
időben vérzett minden óra.

Az *Októbervégi hexameterek* vége:

S míg elkap az álom, az éjben
hallani, csapdos az ősz nedves lobogója sötétén.

vajon nem Kosztolányi *Szeptemberi áhítata* végének tovább folytatása-e?

Ifjuságunk zászlói úszva, lassan
Röpüljétek az ünnepi magasban.

(amely viszont Petőfi *Tündéralomát* folytatja:

Ó hosszan szállj és lassan énekelj,...)

Idézet-cento? Akart epigonizmus? Vagy egyszerűen az „intertextualitás” ma oly sokat emlegetett jelensége?

Egy egész költői csoport, egy nemzedék programja volt az európai kultúra folytatásának igénye, a világ és önmaga széttartó erőivel szemben a formába, a feszes metrumba, a logikus szerkezetbe kapaszkodás, a hagyományból is kitüntetetten az antik vállalása, a görög-latin irodalom fordítása, újjáalkotása. Csak utalásszerűen (Vas István is beszél erről): Kerényi Károly és köre, az *Argonauták* című folyóirat, a *Horatius Noster*, Németh László egy ideig képviselt görögség-minőség mítosza. És Vas István, Rónay György, Jékely Zoltán s természetesen sokban Weöres Sándor fegyelme, formakultusza, racionalizmusa, lefojtott hangú költészete, „higgadt” hangja jelzi ezt a törekvést.

Természetesen a hagyomány folytatása, sőt az antikvitás-kultusz még önmagában lehetett e korban kifejezetten a totális diktatúrák művészetpolitikájának eszköze. Josef Weinheber, a német nácizmus legszínvonalasabb költője az antik forma nagymestere volt; az olasz, a német kormányzati épületek az antikvitást akarták felülmúlni, utánozni, nem is szólva a „szoc-reál” építészet timpanonjairól és oszloprendjeiről, a csapi állomástól Kamcsatkáig. De azért a magyar „újklasszikusok”, antikvitáskeresők, formafejelmezettek egész magatartásának határozott német- és náciellenes éle volt,

úgy érezték, a formával, a fegyellemmel, a megszenvedett szépséggel harcolnak a fasizmus ellen. Maga Kerényi is így gondolta.

Mindnyájuknál, de különösen Radnótinál élete, tevékenysége, költészete szerves és elválaszthatatlan része volt a műfordítás – ugyanaz a küzdelem volt a sötétség ellen, ugyanúgy védőfal a barbárság ellen. 1943-ban (amíg nem vonultam be), a „Vajdá”-ba, azaz a Vajda János Társaságba jártam. A Radnóti–Vas-féle Apollinaire-fordítások, vagy Hölderlin *Menon panasza*, vagy Shelley *Hellasz zárókórusa*, s főleg Tibullus *Detestatio Bellije* Ascher Oszkár vagy Simonffy Margó előadásában reményt nyújtó, szelíd-intellektuális antifasiszta és háborúellenes tüntetések is voltak.

2. Az *Erőltetett menet* szép elemzéseivel talán csak annyit tennék hozzá, hogy én nem az Én és Te felelgetésének érzem, hanem az Én és a Többiek, a Névtelen Társak párbeszédének. (Aki maga is részt kellett hogy vegyen ilyen katona vagy munkaszolgálatos halálos „erőltetett menet”-ben, talán osztja ezt a véleményemet.)

A vers lefojtott metaforikája, akartan lefokozott jelzői is a formai-emberi fegyelmet sugallják, a „van visszatérni otthon” latinos-franciás mondattani szerkezete pedig tovább erősíti az európai hagyományba való bekapcsolódás érzetét.

Az *Erőltetett menet* írásakor a költő már túl van azon, hogy féljen a távoli haláltól. Látszólag reménykedik még, de tulajdonképpen szinte biztos benne. A haláltudat, a halálfélelem, mint ez ismert és többször megírt, 1935-től fogva jelen van, visszatérő motívumként, állandó elemként Radnóti költészetében. „Olyan, kit végül megölnek, mert maga sosem ölt.” Van, aki úgy tartja: póz ez, tetszelgés, és rokon a századelő játékos-szecessziós halálkultuszával, az *Én a halál rokona vagyok...* folytatása.

Félig kortárs vagyok, tehát tanúként: 1934–35-től fogva mindnyájunkban élt a félelem, illetőleg a biztos tudat, hogy közeledik a második világháború. Ma, amikor bevett már az „első” és a „második” világháború megjelölés, nehéz elképzelni, milyen sokkot okozott egy nagy angol képes album, amelynek címe *The first world war* volt; felrémlt: tehát lehet még második is! És alighogy befejeződött az 1914–18-as világháborús irodalom, a Remarque-ok sora, máris megjelentek az újat megjósoló könyvek („Prága nincs többé” volt Fowler-Wright könyvének címe).

Ugyanilyen biztosan tudtuk, hogy erőszakos halál vár ránk. Egy egész nemzedék készült arra, hogy gyilkosként vagy áldozatként hősi halált haljon. Nem Radnóti neurózisa, szorongása vagy díszítőkedve idézte a halált – mindnyájan így voltunk vele. (Csak utalásszerűen: Pásztor Béla versei vagy

Ámos Imre rajzai, Bartók „éjszakai” tételei – ugyanezt a haláltudatot hordozzák.)

De másrészt ma már tudjuk, hogy ez a 20. század elejei dekadens halálkultusz nem is volt olyan játékos, ártatlan. És nemcsak a *Doktor Faustus*ból, hanem D’Annunzio pályájából, hadd utaljak P. P. Pasolini megrázó és iszonyatos filmjére, a *Salò*ra, egy egész művész-értelmiség kegyetlen tisztaságú tetemrehívására.

Van egy Radnóti-vers, az *Álomi táj*, amely a dátum szerint 1943. október 27. és 1944. május 16. között íródott, tehát munkaszolgálatban. Egy nagy, látomásba átmenő tájkép – az anapestusok és a szöveg is mintha József Attila *Ha a hold sütjének* is folytatása lenne:

Ha a hold feje vérzik az égen
s gyűrűző köröket ver a tóban a fény:
átkelnek az árnyak a sárga vidéken
s felkúsznak a domb peremén.

és megjelennek a kor félelmének jelei – mint Bernáth Aurél 1929-es *Tél* című festményén – a halált hozó madarak:

Majd hirtelenül tovalebbről,
nagy szárnyakon úszik az álomi táj;
sodródik a fellegetes égen ijedten
egy féleleműzte madár,

hogyan a végén ismét a halál tűnjék fel:

s a magány szelidebb a szivemben
s rokonabb a halál.

Mert a halál hordozója ez évek verseiben csaknem mindig a táj. A tájnak ez a változása, a félelemnek a tájba vetítése, ez a Van Gogh-i gesztus már ott van József Attilánál:

lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.

S még mögötte Juhász Gyula tiszai tájaiban:

S a határban a halál kaszál...

Radnótinál is e kései években minden táj mögött ott a halál, a pusztulás, a pusztítás (írtam erről korábbi Radnóti-tanulmányomban – *Radnóti halálos tájai*, Alföld, 1985).

3. A költői én magatartása ezekben a kései versekben olykor a (látszólag) háttérbe vonuló tanúé, megfigyelőé, aki az utókor képviselőjében is figyel (a *Mint észrevétlenül* attitűdje), másutt „...mint tanú / szólni a kései kor-nak...”

Ennek a magatartásnak alapja pedig a („19. századi”) meggyőződés, amely a művet, a költői mesterséget, a míveséget öröknek, s mindennél fontosabbnak tartja: Le buste survit à la cité... parnasszista, szimbolista meggyőződése is ez „...ugyancsak megtanulta, hogy fegyver s szerszám a toll, / s ugyancsak nyaktörő az, ha méltón peng a lant...” Csak olykor fogja el a kétely: „De mondd, a mű – az megmaradt?” (A *Hajnaltól éjfélig* „Istenhegy-i jegyzetei”-ben). De ezt a rémületet is félretolja, legyőzi az utolsó hónapokban.

És ezt a magatartást ellenpontozza – talán ki is egészíti – egy másik szerep: egy sajátos férfi-magatartás, a mindentudó, rezignált, „bólintó” férfié, a József Attila-i *Reménytelenül* folytatása is:

A holdra tajték zúdul, az égen
sötétzöld sávot von a mérég.
Cigarettát sodrok magamnak,
lassan, gondosan. Élek.
(*Tajtékos ég*)

Vagy a *Kolumbusz*-arcképben:

Megvillant nagy szeme, fáradt szemhéja égett.
Legyintett. S hátraszólt valami semmiséget.
(*Ifjúság*)

Tudja, hogy átkozódní és üvölténi kelléne:

mert méltó átkot itt ugyésem mondhatna más, –
a rettentő szavak tudósa, Ésaiaás.

És mégis: a fegyelem, a forma, a megcsinálás erkölcsé, a művészi-mesteri tartás kényszere szó szerint utolsó pillanatáig meghatározó. (Írtak sokat erről a *Razglednicák* kapcsán.) Az utolsó pillanatig belekapaszkodni a nagy Európába, a kultúrába – a költő-voltba:

szivemben nincs harag már, bosszu nem érdekel
(*Sem emlék, sem varázslat*)

vagy

Hát ül és néz. Mert semmit sem tehet.
(*Ó, régi börtönök*)

Emberfelettien fegyelmezett – tehát elfojt s eltakar sok mindent, a magára vett költő-művész álarca mögé rejti. De mit fojt el? És elfojt-e valóban?

Bizonyos, hogy a magánember sok konfliktusa hiányzik művéből, költészetéből például csak egy, szinte állandó szerelemről tudhatunk, a lírai én csak Fannit látja „szőkén, a rőt sövény előtt”.

Többen, több szempontból is taglalták, költészetében elfojtja a zsidókérdést is, röviden szólva: ebben a lírában nem a magyar zsidó költő megy a halálba, hanem a költő, a magyar költő. Sokat írtak erről – már kortársai is –, az újabb feldolgozások közül Lengyel Andráséra utalok.

Radnóti Miklós magatartása, ragaszkodása a magyar nyelvhez, kultúrához, tudatos és többszörös választása a magyarság mellett – a halálig –, nem a probléma elfojtása vagy eltolása volt, hanem egy egész nemzedék, csoport tudatos, átgondolt *választása*. Egy olyan nemzedéké, amely már harmadik generációjában tökéletesen asszimilálódott a magyarsághoz, annak kultúráját és értékeit fogadta el – gyakran a hivatalos Magyarországgal szemben –, és ettől nem hagyta magát eltéríteni. Hiba volt-e? történelmi tévedés? Ma, az asszimiláció-tagadásnak és mindkétoldali megkérdőjelezésének korában sokan hajlamosak így ítélni. Magam következetes, logikus és bátor magatartásnak látom.

Egyébként: ebben a fegyelmezettségben, ebben a magáravett forma-páncélzatban, ebben a míves magatartásban valóban van elhatárolódás is. Elhatárolódás az avantgarde-tól és saját korai korszakától is, különösen minden későexpresszionista ízű jajveszékeléstől és litániázástól, de a saját korábbi szürrealista rikkantásaitól is. (Ezzel a Radnóti és barátai költészete egy európai törekvésbe is kapcsolódik, mert váltig állítom, hogy a harmincas években Európában valóban volt, sőt uralkodó lett egy anti-avantgarde, „szintetikus-realista” törekvés.)

De van benne, sajátos módon elhatárolódás és különbözőségi vágy József Attilától is. A *Nagyon fáj* József Attilájától, a minden borzalmat, kínt kimondó, kiüvöltő József Attilától. Folytatja Radnóti, de ebben nem követi, nagy-nak tartja, de ő valami mást akar. És hogy ez is nemzedéki vonás, azt barátja, Bálint György értő, de nagyon is bíráló írása jelzi a *Nagyon fáj*ról...

A fegyelmezettség, az elfojtás is program tehát, nemzedéki és csoport-jellemző, tudatosan kialakított elvek egy embertelen, szörnyű, reménytelen helyzetben:

És mégse hagyj el karcsu Ész!
ne éljek esztelen
Ne hagyj el meggyalázott,
édes Értelem.

Avult ragaszkodás a racionalizmushoz? Ma, amikor a racionalizmus is olyan diszkurzussá vált a posztmodern teoretikusok szemében, amely elavult és érvénytelen (bár eszközeit s vívmányait a maguk gondolatépítményének barkácsolására felhasználják), tehát ma, számomra (s remélem, mások és fiatalok számára is) még a távoli, „hosszú 19. század” változatlanul megmaradó költői-emberi monumentuma. És ezért *ma is*, újabb váltások és fordulatok korában az egyik érvényes, követhető poétikai-emberi „modell”.